

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Qafqaz Universiteti

Əli Bəy Hüseynzadənin 150 və
akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 105
illik yubileyləri şərəfinə keçirilən

Sələflər və Xələflər

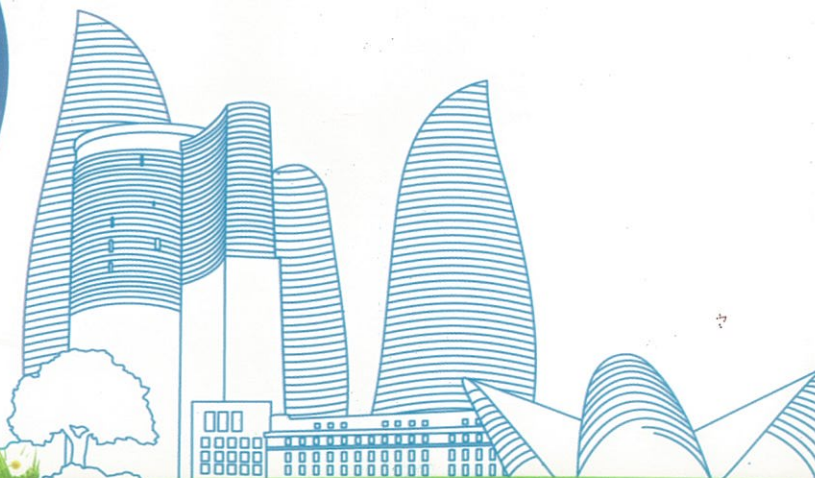
I BEYNƏLXALQ SIMPOZİUMUNUN

MATERIALLARI

22-24 OKTYABR 2014-cü il
Bakı şəhəri

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ
MƏMMƏDƏĞA ŞİRƏLİYEV

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Qafqaz Universiteti*

**ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN 150 VƏ
AKADEMİK MƏMMƏDAGA ŞİRƏLİYEVİN 105
İLLİK YUBİLİYLERİ ŞƏRƏFİNƏ KEÇİRİLƏN
“SƏLƏFLƏR VƏ XƏLƏFLƏR”
I BEYNƏLXALQ SİMPOZİUMUNUN
MATERİALLARI
22-24 OKTYABR 2014-CÜ İL,
BAKİ ŞƏHƏRİ**

Dr. Elza DEMİRDAĞ
Girne Amerikan Universtesi
eğitim fakültesi Türk dili ve Edebiyatı öğretim bölümü
öğretim görevlisi
elzademirdag@gau.edu.tr

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE CÜMLE ÖGELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI ÜZERİNE

ÖZET

Tarih boyunca gelişerek farklı kollara ayrılan Türk dili, coğrafi şartlar ve politik nedenlerden dolayı kendi kolları arasında farklılıklar göstermiştir. Çağdaş Türk lehçeleri olarak adlandırılan yazı dilleri arasında bugün anlam bakımından önemli farklılıklar kaydedilmiştir.

Son yıllarda Türkiye’de Türk lehçeleriyle ilgili çalışmaların sayı hızla artmaktadır. Özellikle, 90’lı yıllardan sonra Türk lehçeleri arasında fonetik, morfoloji ve sentaktik yönden karşılaştırmalar üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu tür çalışmalar Türk lehçeleri arasındaki zamanla oluşan farklılıkları ve benzerlikleri ortaya çıkararak yaşanan değişimlerin tespitini kolaylaştırmaktadır. Biz bu çalışmamızla Türk lehçeleri arasında yapılan sentaktik incelemelerine katkıda bulunmayı amaçladık. Cümle öğelerinin karşılaştırmak için Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesini seçtik.

Bu makalede Oğuz/Batı grubunun en önemli temsilcilerinden olan Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinin cümle öğelerinin karşılaştırılması üzerine bir çalışma yapılmıştır. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde cümle öğeleri konusu ile ilgili pek çok konu tartışılmaktadır. Özellikle, cümle öğelerinin tasnifi konusunda yapılan çalışmalarda fikir ayrılıklarının mevcut olduğu ve farklı görüşlerin olduğu dikkat çekmektedir. Bu çalışmada son yıllarda daha fazla kabul görüldüğü için Muharrem Ergin’in tasnifi temel alınmıştır. Çalışmamızda aynı zamanda Leyla Karahan’ın ‘Türkçede söz dizimi’ adlı kitabı kaynak kitap olarak kullanılmıştır.

Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde cümle öğeleriyle ilgili yapılan araştırmalar incelenmiş, cümle öğeleriyle ilgili tasniflere değinilmiştir. ‘Müasir Azerbaycan dili IV. Sintaksis’ kitabı kaynak kitap olarak temel alınmıştır. Türkiye Türkçesinde ‘yüklem’, ‘özne’, ‘yer tamlayıcısı’, ‘nesne’, ‘zarf tümlecisi’ kavramlarının Azerbaycan Türkçesinde karşılığı ‘mübteda’, ‘xeber’, ‘tamamlıg’, ‘teyin’, ‘zerflik’ kavramları karşılaştırarak cümle öğeleriyle ilgili her iki dildeki çalışmalara değinilmiştir. Her iki dile ait edebi metinlerinden seçilmiş örnek cümleler üzerinde çözümlemeler yapılmış ve ortak özellikler, farklılıklar karşılaştırılmıştır. Özellikle, ‘Türkiye Türkçesinde ‘yer tamlayıcısı’ ve ‘nesne’ kavramlarının karşılığı olarak Azerbaycan Türkçesinde ‘tamamlıg’ cümle ögesi arasında farklılıklar ve benzerliklere değinilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde ‘teyin’ cümle ögesinin Türkiye Türkçesinde karşılığı aranmıştır. Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak ‘teyin’in cümle ögesi olarak Türk dilinde tespit olunmadığına dikkat çekilmiştir. Örnek cümleler seçilerek Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin cümle öğelerine göre tahlil olunmuştur.

Bu çalışma iki dilde sentaktik yönden benzerlikleri ve farklılıkları ortaya çıkarmaktadır. Özellikle, cümle öğelerinin tasnifinde her iki dilde farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Bu tür çalışmalar iki dil arasında var olan yakınlığı ve ortaklığı daha açık şekilde gözler önüne serdiği için önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler; Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, sentaktik, cümle öğeleri

Giriş

Son yıllarda Türk lehçeleriyle ilgili karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarının sayı hızla artmaktadır. Özellikle, Türk lehçeleriyle ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalar Türk dilinin kolları arasındaki farklılıkların ve benzerliklerin tespiti açısından önem taşımaktadır. Kökenleri

aynı olan lehçelerin karşılaştırılması sonucu elde edilen bilgiler, bize bu süreçte yaşanan değişimler ve bu değişimlerde rol oynan faktörleri de tespit etme imkanı vermektedir.

Türk lehçeleri arasında fonetik ve morfolojik yönden yapılan karşılaştırmalı çalışmaların yanında son yıllarda sentaktik yönden karşılaştırmalar üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. Azerbaycan [Karaörs, 2005:141-157], Kazak [Ayan, 2007: 73-99], [Karaörs,2005: 141-157] Türkmen [H. Biray, N Biray, 1999: 22-45] Özbek [Yaman, 1999: 1235-1240,2000,] Çuvaş [Ersoy, 2004: 1075-196] Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin sentaktik yönden karşılaştırılması bu yönde yapılmış önemli çalışmalar olarak dikkat çekmektedir.

Biz de bu çalışmamızla Türk lehçeleri arasında sentaktik yönden yapılan karşılaştırmalı çalışmalara katkıda bulunmayı amaçladık. Cümle öğelerinin karşılaştırılması üzerine yaptığımız çalışmamız için Oğuz/Batı Grubunun en önemli temsilcilerinden olan Türkiye ve Azerbaycan Türkçesini seçtik. Bu çalışma Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesi arasında dilbilgisi terimleri, cümle öğelerinin tasnifi, cümle tahlilleri konusunda ortaya çıkan benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyması açısından önemlidir. Bu bildirimizde Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesini cümle öğeleri ve cümle tahlilleri bakımından karşılaştırıp bazı önerilerde bulunacağız.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde cümle öğelerinin tasnifi.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesini cümle öğeleri yönünden karşılaştırmadan önce her iki dilde 'cümle' ve 'cümle öğeleri' konusunda araştırmalara değinelim.

Muharrem Ergin, cümleyi aşağıdaki şekilde tarif eder: 'Cümle bir fikri, bir düşüncüyü, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak hüküm halinde ifade eden kelime grubudur'. [M. Ergin, 2008: 398]

Leyla Karahan, cümlelerin tarifini şu şekilde vermektedir: 'Bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisine cümle denir. [Karahan, 2013: 9]

Tahsin Banguoğlu ise cümlelerin tarifini yargı olarak tarif eder. 'Kendi kendine yeten bir yargı bir cümle sayılır'. [Banguoğlu,2007: 522]

Haydar Ediskun cümleyi 'Cümle, içinde ya tek bir bağımsız yargı, ya da yeteri kadar tam yargıyla bir tek temel yargı bulunan kelime dizisidir' şeklinde tanımlamıştır : [Ediskun,2007: 323]

Azerbaycan Türkçesinde cümlelerin tanımı ile ilgili görüşlerde farklılık olmadığını görüyoruz. 'Bitmiş bir fikri ifade eden bir söze veya bir nice sözün birleşmesine cümle denir'. [Abdullayev, Seyidov, Hesenov, 2007:76]

Gazanfer Kazımov Müasir Azerbaycan Dilkitabında cümlelerin tarifini şu şekilde vermektedir: 'Cümle, dile özgün kaideler esasında yaranan ve bitmiş bir fikri ifade eden sentaktik unsurdur'. [Kazımov, 2000]

Yukarıda gördüğümüz gibi cümlelerin tanımı içinde yargı bildirmesi önemli etken olarak vurgulanmaktadır. 'Cümlelerin kurulabilmesi için yargı bildiren çekimli fiil veya isim yeterlidir'. [Karahan, 2013 :10]

Türkiye Türkçesinde cümle öğelerinin tasnifi konusunda fazla birlik ve beraberlik olmadığı görülmektedir. Özellikle, yardımcı öğelerin tasnifi konusunda farklı görüşler dikkat çekmektedir. Araştırmamızda kısa olarak bunlara değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Banguoğlu, cümle öğelerini *yüklem*, *kimse*, *nesne*, *isimleme*, *zarflama* olarak tasnif etmiştir. *Yüklem* terimiyle yüklemi, *kimse* terimiyle özneyi, *isimleme* terimiyle yer tamlayıcısını, *zarflama* terimiyle zarf ögesini tanımlamıştır. [Banguoğlu,2007: 524-530]

HamzaZülfikar Türk Dili ve Kompozisyon isimli kitabında cümle öğelerini yüklem, özne ve tümleçler olarak gruplaştırmıştır. Tümleçleri ise *nesne*, *dolaylı tümleç* veya *yer tamlayıcısı*, *zarf tümleci* olarak sınıflandırmıştır. [Zülfikar, 2007: 201-236]

Haydar Ediskun Türk Dilbilgisi kitabında cümle öğelerini temel öğeler ve yardımcı öğeler olarak ikiye ayırmıştır. *Yüklem* ve *özneyi* temel öge, *nesne* ve *tümleçleri* ise yardımcı öge olarak belirtmiştir. Aynı zamanda *tümleçleri*, *dolaylı tümleçler*, *zarf tümleçleri* ve *edat tümleçleri* olarak üç ana başlıkta incelemiştir. [Ediskun, 2007: 328-363]

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz Türk Dili El Kitabında cümle öğelerini *yüklem*, *özne*, *nesne*, *dolaylı tümleş* olarak dört temel öge olarak sınıflandırmıştır. *Zarf tümlecini* ise cümlelerin zorunlu olmayan ögesi olarak tanımlamıştır. [N. Demir, E. Yılmaz, 2005: 242-247]

Alaeddin Mehmedoğlu Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış adlı kitabında cümle öğelerinin tasnifi konusunu yeniden işleyerek farklı önerilerde bulunmuştur. [Mehmedoğlu, 2006]

Günay Karaağaç cümle öğelerini *yüklem*, *özne*, *nesne*, *yer tamlayıcısı* ve *zarf* olarak ayırmıştır. [Karaağaç, 2013: 501]

Muharrem Ergin cümle öğelerini şu şekilde gruplaştırmıştır: 'Hükmü daha geniş, daha etraflı, çeşitli şartları ile ifade etmek için cümle birden fazla cümle unsurlarından kurulur. Cümle unsurları fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı ve zarf'tır'. [Ergin, 2008 :398] M.Ergin'in tasnifinde fiil olarak *yüklemi*, fail olarak *özneyi* tamamlamaktadır.

Yukarıdaki izahlar Türkiye Türkçesinde cümle ve cümle öğeleri konusunda farklı bakış açısının mevcut olduğunu göstermektedir. Cümlelerin esas unsurları fiil (*yüklem*), fail (*özne*) olduğu üzerinde hemfikir olanekser dilcilerin, cümlelerin yardımcı unsurları konusunda bir az daha farklı yorumlar yaptıkları görülmektedir.

'Hükmün genişliğine göre cümlede cümle unsurlarından biri, birkaçı veya hepsi bulunur. Biri bulunduğu zaman bu unsur fiil, bir kaç bulunduğu zaman bu unsurlar fiil ile diğer unsurlardan biri veya bir kaç olur. Fiil ve fail cümlelerinin esas unsurları, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı da cümlelerin yardımcı unsurlarıdır. Bir cümlede ancak bir fiil unsuru bulunur. Diğer unsurların ise bir cümlede aynı cinsten bir veya bir kaç tanesi bulunabilir. Yani cümle içinde birkaç fail (*özne*), birkaç nesne, birkaç zarf mevcut olabilir'. [Ergin, 2008: 398]

M. Ergin'in tasnifini temel alan L. Karahan'ın cümle öğeleri konusunda görüşleri farklı değildir. 'Cümlelerin yapısında bir *yüklem* ile *yüklemin* anlamını çeşitli bakımlardan tamamlayan başka öğeler bulunur. 'Özne, nesne, yer tamlayıcısı, zarf adı verilen bu öğelerin varlığı, sayısı ve yeri *yüklemin* anlamına, soy ve çatı bakımından niteliğine ve ihtiyaca göre değişebilir. Öğeler cümle içinde zorunlu ve yardımcı öge olarak görev yaparlar'. [Karahan, 2013 : 13]

Cümle öğelerinin tasnifi konusunda genel kabul gören bir çalışma olmadığı için, son zamanlarda daha fazla kullanıldığını gördüğümüz Muharrem Ergin'in tasniflerini temel aldık. Cümle öğelerini *yüklem*, *özne*, *nesne*, *yer tamlayıcı* ve *zarf tümleci* olarak ayırdık. Bu tasnife uygun olarak Türkiye Türkçesindeki cümle öğeleri Azerbaycan Türkçesindeki cümle öğeleriyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma edebi eserlerden seçilmiş cümlelerle örneklendirilmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde cümle öğeleri konusunda Türkiye Türkçesinden farklı olarak fikir birliği mevcuttur. Cümle öğeleri temel ve yardımcı öğeler olarak ikiye ayrılmaktadır. 'Cümle öğeleri anlamlarına, görevlerine ve cümledeki yerlerine göre temel öğeler (baş üzvler) ve yardımcı öğeler (ikinci dereceli üzvler) olarak ikiye ayrılır. Temel öğeler (baş üzvler) mübtada (*özne*) ve xeber (*yüklem*), yardımcı öğeler (ikinci dereceli üzvler) tamamlığı (*nesne*), teyin ve zerflik (*zarf tümleci*)'tir'. [Abdullayev ve diğerleri, 2007: 104]

Kazımov ise temel cümle öğelerinden *öznenin* *yükleme* göre daha önemli olduğunu belirtmiştir. [Kazımov, 2000]

Genel olarak Azerbaycan Türkçesinde cümle öğelerinin tasnifi ve adlandırılması konusunda karmaşanın olmadığı görülmektedir.

Cümle öğelerinin karşılaştırılması:

Yüklem

Türkiye Türkçesinde:

'Cümlede yargıyı üzerinde taşıyan öge, *yüklem*dir. Kılış, oluş ve durum *yüklem* tarafından arşılanır'. [Karahan, 2013: 14]

Cümlelerin en esaslı unsuru, cümlelerin direğidir. Cümlelerin bütün yapısı onun üzerine kurulur. Diğer bütün unsurlar fiilin etrafında toplanan, onu destekleyen, onu tamamlayan asurlardır. Türkçede esas ögenin yardımcı öğeden sonra gelmesi prensibine uygun olarak, imlenin esas unsuru olan fiil daima sonda bulunur'. [Ergin, 2008 : 398-399]

Muharrem Ergin *yüklem* için fiil tabirini kullanmaktadır. [399]

Karahan, yüklem özelliğini aşağıdaki şekilde vermektedir. 'Yüklem, ekle veya eklessiz olarak yargı yüklenmiş bir fiil veya isimdir. Genellikle cümle sonunda bulunur. Ancak bir anlamı öne çıkarma, vurgulama ihtiyacı, özellikle şiirde ahenk endişesi vb. sebepler, diğer olduğu gibi yüklem de yerini değiştirebilmektedir. Bir cümlede birden fazla özne, nesne yer tamlayıcısı ve zarf bulunabilir. Ancak yüklem tektir. Bir söz dizisi içinde yüklem sayısı, cümle sayısını gösterir. Bazı cümlelerde yüklem kelime ve kelime grubu olarak yer almaz. Böyle cümlelerin anlamı bağlamdan anlaşılır ve cümle dinleyenin, okuyanın yorumuyla tamamlanır. Böyle cümleler 'kesik cümleler'dir'. İsim veya fiil cinsinden kelime grupları yüklem olabilir'. [Karahan, 2013: 16].

Türkiye Türkçesinden yükleme örnek cümleler:

'Beynimden yıldırım hızıyla geçen bir kıvılcım, şiir kutumun annem tarafından her zerresine kadar tarandığını, tüm sayfaların satır satır okunduğunu, kişisel şifrelerimin çözüldüğünü, hiçbir gizimin bana ait olmadığını söylüyor'. [Tan, 2011 : 27]

'Zenciye çalan esmer bir rengi, basık yayvan burnu, iki parmak alınının üstünde lacivert parıltılar yapan parlak saçları vardır. [Abasıyanık, 2011: 50]

'Ben, arkamdan bile birisinin baktığını hisseder, rahatsız olurum'. [Seyfettin, 2003: 96]

'Ayna karşısında gözlerine dolan yeni dikkate, biraz evvelden kalma derin bir hüznü karşıyordu'. [Safa, 2014: 107]

'Uzun bir yüzme maratonun ardından, denizle evimizin arasında köprü oluşturan beton iskelenin ucuna serdiğim hasırın üzerinde, su damlacıklarının kururken tenimde bıraktıkları tuzdan şekilleri izleyerek güneşleniyorum' [Tan, 2011: 58]

Azerbaycan Türkçesinde:

Azerbaycan Türkçesinde yüklem kavramı 'xeber' terimi ile ifade edilmektedir. Kelime 'haber vermek' anlamı taşıdığı için uygun bir terim olduğu görülmektedir. 'Cümlede sadece özneye bağlı olarak, öznenin yaptığı işi, hareketi bildiren temel ögeye 'xeber' (yüklem) denir. 'Xeber' (yüklem) cümlelerin 'baş üzvləri' (temel ögeler) arasında değerlendirilir. [Abdullayev ve diğerleri, 2007: 114-126]

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de yüklem genel olarak cümle sonunda gelir. Azerbaycan Türkçesinde kelime türlerinin hepsi yüklem olabilir. Bu da yüklem kullanma alanının Azerbaycan Türkçesinde daha geniş olduğunu göstermektedir. Temel olarak xeber (yüklem) iki gruba ayrılır.

1. Feli xeber (fiil olan yüklem)
2. İsmi xeberler (isim olan yüklem)

Feli xeber (fiil olan yüklem) yalnız fille yapılmaktadır. Fiilden yapılan yüklem

- Bildirme kipinde olan yüklem.
 - Tasarlama kipinde olan yüklem
- olarak iki kipte olabilir.

Gazanfer Kazımov xeberi (yüklem) basit ve birleşik olarak ikiye ayırıyor. Bir kelimeden oluşan yükleme 'sade xeber' (basit yüklem), iki veya daha fazla kelimeden oluşan yükleme 'mürekkebi xeber' (birleşik yüklem) denir. [Kazımov, 2000]

Basit yüklem basit, türemiş ve birleşik kelimelerle ifade olunur. Birleşik yüklem iki veya daha fazla kelimeden oluşur.

Azerbaycan Türkçesinde yükleme örnek cümleler:

'Bunları düşündükçe boğazımdan çörek getmirdi'. (Bunları düşündükçe boğazımdan çörek geçmiyordu) [Elçin, 2005: 68]

'Xeyalimde bir adı en büyük herflerle yazır, pozur tekrar yazırdım'. (Hayalimde bir adı en büyük harflerle yazıyor, bozuyor, tekrar yazıyordum) [Elçin, 2005: 153]

'Bezi adamın adı heç özüne yaraşmır' (Bazı insanın adı hiç kendisine yakışmıyor) [157]

'Ağzımdan bu sözler çıkar çıkmaz ustam usaq kimi ağlamaya başladı'. (Ağzımdan bu sözler çıkar çıkmaz ustam çocuk gibi ağlamaya başladı) [69]

'Yaxşı deyiblər: savadsız ev, susuz dəyirman kimidir'. (İyi söyleyibler: bilgisiz ev, susuz değirmen gibidir. [Abdullayev ve diğerleri, 2007: 125-12]

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinin yüklem açısından değerlendirilmesi:

1. Her iki lehçede de yüklem yargı bildirmesi temel şarttır.
2. Her iki lehçede de yüklem asıl unsurlar arasındadır.
3. Her iki lehçede de yüklem isimden ve fiilden oluşmasına göre ikiye ayrılır.
4. Yüklem bir veya birden fazla kelimeden oluşmasına göre sınıflandırmalar mevcuttur.
5. Yüklem her iki lehçede de cümle sonunda bulunması şarttır.
6. Yüklem temel yapısı her iki lehçede de aynıdır.

Özne

Türkiye Türkçesinde :

'Cümle fiilden sonra gelen ikinci unsurudur'. [Ergin, 2008: 399]

'Cümlede yapanı ve olanı karşılayan öge, öznedir. Özne yüklem gösterdiği kılışı, oluşu ve durumu üzerine alır. Yüklemi isim olan cümlelerde, edilgen fiilli cümlelerde ve yüklemi oluş bildiren fiil cümlelerinde 'olan'ı, diğer cümlelerde se 'yapan'ı karşılayan ögedir'. [Karahan, 2013: 18]

'Cümle tahlillerinde yükleme sorulankim, ne soruları özneyi bulmaya yardım eder. Özne fiile çokluk, iyelik ve aitlik eki dışında çekim eki almadan bağlanır. Özne, bazı cümlelerde bir kelime veya kelime grubu olarak gösterilmese de, cümle öznesi, yüklem taşıdığı şahıs ekinde anlaşılır. Yüklemdeki Şahıs ekinin gösterdiği zamir, cümle öznesidir. Bu yapıdaki özneler gizli özne denir'. [50]

'Özne ile yüklem arasında şahıs bakımından bir uygunluk bulunur. Lakin özne ile yüklem arasında her zaman teklik ve çokluk bakımından paralellik aranmaz'. [18-24]

Türkiye Türkçesinde durağan özne, etken özne, edilgen özne, bilinmez özne vb. gibi sınıflandırmalar mevcuttur. [Karaağaç, 2013: 505-506]

Türkiye Türkçesinde özne örnek cümleler:

Şinasi birden bire büyük bir öfke hissetti. [Safa, 2014: 99]

Uzak ve bilinmez esatir adalarından gelmiş benzeyen süt gibi martılar etrafımızda uçuşuyorlar, çıkardıkları tatlı ve derin sesleriyle şehirde kalmış kalabalıktan uğraşmalarından, hırslardan kederlerden bunalmış zavallı insanları kendi vatanlarına o hakikatten pek uzak, تنها sakin yerlere biraz aşk ve şiir tatmak için çağırıyorlardı. [Zülfikar, 2007: 252-254]

Ablam, onu kapıda görünce, salondaki koltuklardan birine oturup, üç günlük bağırış, çağırıştan yorgun düşmüşçesine, bu kez sessizce ağlamaya başlıyor. [Tan, 2011 : 26]

Adanın çocukları akşamları etrafıma toplanıyordu. [Abasıyanık, 2011: 30]

Küçük şeyleri unutamayanlar, en geri hatıraları da unutmamalıdır. [87]

Azerbaycan Türkçesinde :

Azerbaycan Türkçesinde cümle ikinci temel ögesi olan özne '**mübtəda**' terimi ile ifade edilir. '**Mübtəda**' arap kelimesi olup baş, başlangıç anlamı vermektedir [Kazımov, 2000]

'Cümlede yalın halde bulunan, diğer öğelere bağlı olmayan, kim, ne, nere sorusuna cevap veren temel öğeye özne denir' [Abdullayev ve diğerleri, 2007: 104-113]

Azerbaycan Türkçesinde özne, yükleme göre daha önemli yere sahiptir. Gazanfer Kazımov bu durumu aşağıdaki şekilde belirtmiştir: 'Günümüz dilciliğinde 5 cümle ögesi vardır. Bunlardan ikisi mübtəda (özne) ve xəber (yüklem) temel öğeler, tamamlıq (yer tamlayıcısı, nesne), təyin (niteleyen) və zərflik (zarf) isə yardımcı (tamamlayan və niteleyen) öğelerdir. Temel öğelerden mübtəda (özne) diğer öğelere bağlı olmayan tek, özgür cümle ögesi olarak değerlendirilir'. [Kazımov, 2000]

Cümlede isimler, zamirler, kelime grupları ve onları yerine kullanılan soru zamirleri özne olabilir. Özne yapısına göre basit ve birleşik olarak ikiye ayrılır.

Azerbaycan Türkçesinde özne örnek cümleler:

Qarovulçu Eflatun her seher küçüyü qucağına alıb köşkün yanında dayanırdı və Ebdül Qafarzadənin avtobusdan düşüb Tülkü Geldi Qəbiristanlığına gəlməyini gözləyirdi. (Bekçi Eflatun her sabah köpeği qucağına alıp köşkün yanında duruyordu və Ebdül Qafarzadə' nin otobüsten inip Tilki Geldi Mezarlığı'na gəlməsini bekliyordu) [Elçin, 2005: 8]

Sonra mehellede yaşayan **Molla Esedulla** geldi, defin-merasimle bağlı tapşırıqlarını verdi, eve qalxıb cenaze olan otağa girdi. (Sonra mahallede yaşayan Molla Esedulla geldi, defin merasimiyle ilgili emirlerini verdi, eve çıkıp cenaze olan odaya girdi) [19]

Şəhərin idaresini, təşkilatını, adamların həyatını quran, qaydaya salan da ancaq atalarıdır.(Şəhrin yönetimini, yapısını, insanların hayatını kuran, düzene koyan yalnız babalarıydı.[Celal, 2005: 179]

Gelenlerin bezisi böyük və möhtəşəm binalar arxasında, geniş küçələrdə yox olurdular. (Gelenlerin bazıısı böyük və muhtəşəm binalar arkasında, geniş sokaklarda kaybolurdular) [239]

Namazovun rengi dəyişdi. (Namazov'un rengi dəğiştı) [128]

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinin özne açısından dəğərlandırılması:

1. Öznenin yeri her iki türkçede de benzerdir, cümleinin başında veya ortasında olabilir.
2. Her iki lehçede de özneler tek kelime olduğu gibi, kelime gurplarından da oluşabilmektedirler.
3. Özneler yalın halde olmasına rağmen, çokluk ve iyelik eklerini de alabilmektedirler.
4. Genel itibariyle öznenin kullanımı aynıdır.

Nesne

Türkiye Türkçesinde

Cümlede yüklem bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen öge, nesnedir. Nesne, sadece yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde bulunur. Geçişli fiiller, nesneye yönelerek onu etkiler. Nesne, geçişli fiil cümlelerinin zorunlu ögesidir. [Karahana, 2013, 25]

'Nesne unsuru daima akkuzatif halinde bulunur, file akkuzatifle bağlanır'. [Ergin, 2008: 400]

'Nesne belirtili ve belirtisiz nesne olmakla ikiye ayrılır. Yükleme hali eki taşımayan nesneler 'belirtisiz nesne', yükleme hali eki taşıyan nesneler 'belirtili nesne'dir. Belirtisiz nesne genel bir varlığı karşılar, yüklem yannda yer alır. Belirtisiz nesne ile yüklem arasına 'da/de, dahi, bile' gibi kuvvetlendirme edatları ve soru eki dışında başka bir öge giremez. Belirtili nesnenin cümle içindeki yeri değışkendir'. [25-26]

'Bir cümle içinde birden fazla nesne bulunabilir. Ancak bu nesneler belirtili veya belirtisiz aynı cinsten olmalıdır. İsim cümleleri nesne almaz. Fakat yüklemi 'borçlu' kelimesi olan cümleler kural dışı olarak nesne almaktadırlar'. [98]

Yukarıda bahsettiğimiz gibi cümleinin temel öğeleri konusunda Türkiye Türkçesinde fikir ayrılıkları mevcuttur. 'Nesne' terimi yannda 'tümleç' terimi bazı dilciler tarafından kullanılmıştır. [Koç, 1996, Ediskun, 2007]

'Tümleçler, nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleçleridir' [Zülfikar, 2007: 230]

Türkiye Türkçesinde nesneye örnek cümleler:

Yemeği, ihtiyarın namaz kıldığı yerde yedik. [Abasıyanık, 2010: 35]

'İspari balıklarının sazlıklarda yaşadıklarını, barbunların oltaya gelmediklerini, balıkçılar şahının dokuz kat olta ile on iki kiloluk balık çıkardığını biliyorum'. [30]

Ters yüzüne dönünce evvela, **büyük, biçimsiz ve mimarsız konağı** gördüm [49]

Bu kahredici hikaye sahnesini ben yazdım. [Akengin, 2009: 102]

Pencere tozlarının ıslak bezlerle nasıl alındığını, ufacık şiltelerin nasıl kabartıldığını, minderlerdeki beyaz örtülerin iyice gerilerek toplu iğnelerle nasıl tutturulduğunu, bardakların üstündeki boncuktan işleme kapacıkların, cigara iskemlelerindeki tentene örtülerin birer birer nasıl silindiğini anlattı. [Safa, 2014: 78]

Nesne

Azerbaycan Türkçesinde:

Azerbaycan Türkçesinde cümle öğelerinin temel (baş) ve yardımcı (ikinci dereceli üzvler) öğeler olarak ikiye ayrıldığını yazmıştık. Nesne Azerbaycan Türkçesinde yardımcı öğelerden biridir ve 'tamamlıg' terimi içerisinde yer almaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azerbaycan Türkçesinde hem yer tamlayıcısı, hem de nesneyi içine alan 'tamamlıg' terimi kullanılmaktadır. 'Cümlede ismin yalın ve ilgi durumundan başka diğər isim hal eklerinden

birini alan ve onların sorusunu cevaplandıran kelime ve kelime gruplarıyla ifade olunan yardımcı ögeye tamamlığ (yer tamlayıcısı ve nesne) denir'. [Abdullayev ve digərləri, 2007:126-127]

Azərbaycan Türkçesinde tamamlıklar yapısına göre ikiye ayrılır.

1. Vasitesiz tamamlığ (nesne)
2. Vasiteli tamamlığ (yer tamlayıcısı) [127-130]

Bizim nesne bahsinde işleyeceğimiz 'vasitesiz tamamlığ' (nesne)'tır.

'Vasitesiz tamamlığ' (nesne) ismin belirtme durumunda olur. Belirtme eki alıp almamasına göre ikiye ayrılır. Belirtme eki alan 'tamamlığ' belirli, belirtme eki almayan 'tamamlığ' ise belirsiz 'tamamlığ' olarak önümüze çıkıyorlar. Türkiye Türkçesindeki belirtili ve belirtilsiz nesneyle aynıdır.

'Vasitesiz tamamlığ' (nesne) belirtili olduğunda kimi, neyi, nereni, belirtisiz olduğunda ise sadece ne sorusuna cevap veriyor. 'Vasitesiz tamamlığ' (nesne) isimler, kelime grupları ve zamirlerle ifade olunur.

Azərbaycan Türkçesinde nesneye örnek cümleler:

Elesger müəllim süfreye düzmək üçün soyutmatoyuqları doğraya-doğraya boşqablara yığırdı. (Elesger öğretmen sofraya dizmek için tavukları parçalaya parçalaya tabaklara koyuyordu) [Elçin: 106]

Bir defə eve qayıdanda bağca qabağında **izdiham** gördüm. (Bir defə eve döndüğümde bahçe önünde kalabalık gördüm) [Celal, 2005; 94]

Mən qolumu dartıb onun elindən çıxaranda berk bir **qışqırtı** eşitdim. (Ben kolumu çekip onun elinden çıkaranda sert bir bağırıtı duydum) [25]

Bu sözlər **meni** daha da esəbləşdirdi (Bu sözlər beni daha da sinirlendirdi) [26]

Gödekçeli oğlan **erizesini** onun qabağından götürmək istədi. (Mantolu erkek dilekçesini onun önünden almak istedi. [241]

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinin nesne açısından değerlendirilmesi:

1. Türkiye Türkçesinde bir cümle ögesi olan nesne, Azərbaycan Türkçesinde hem nesneyi, hem de yer tamlayıcısını içine alan 'tamamlığ terimi içerisinde yer almaktadır.

2. 'Tamamlığ' terimi içerisindeki 'vasitesiz tamamlığ' ile Azərbaycan Türkçesinde nesne ifade edilmekte ve Türkiye Türkçesindeki nesne ile yapı bakımından ortaktır.

3. Her iki lehçede nesnenin yeri ve aldığı ekler ve kullanışları ortaktır.

4. Genel olarak her iki dilde de nesnenin kullanım alanı aynıdır.

Yer tamlayıcısı

Türkiye Türkçesinde :

'Filin mekanını ve istikametini gösteren cümle unsurudur.' [Ergin, 2008: 400]

'Cümlede yönelme, bulunma ve uzaklaşma bildirerek yüklemi tamamlayan öge, yer tamlayıcısıdır. Bu öge, yükleme, yönelme (-a/-e), bulunma (-da/-de) uzaklaşma (-dan/-den) hali ekleriyle bağlanan bir kelime veya kelime grubudur' [Karahan, 2013: 29-31]

Yer tamlayıcısı Türkiye Türkçesinde farklı terimlerle adlandırılmıştır. 'Türkçenin Grameri' kitabında 'yer tamlayıcısı' terimi yerine 'isimleme' terimi kullanılmıştır. [Banguoğlu, 2007: 529]

Haydar Ediskun ise yer tamlayıcısı yerine 'dolaylı tümleç' terimini kullanmıştır. [Ediskun, 2007: 352]

İsim cinsinden kelime grupları yer tamlayıcısı olabilir. Yönelme ve uzaklaşma hali ekli yer tamlayıcıları, isim cümlelerinde çok az kullanılır. Bulunma hali ekli yer tamlayıcıları ise her cümlede bulunabilir. [Karahan, 2013: 30-31]

'Yer tamlayıcısının ana fonksiyonu zaman ve mekan içinde geniş manasıyla yer ve istikamet bildirmektir'. [Ergin, 2008: 400]

Türkiye Türkçesinde yer tamlayıcısına örnek cümleler:

Bir sabah **yemek odasında** karşı karşıya geldiler [Abasıyanık, 2010: 12]

Uzak ve bilinmez esatir adalarından gelmiş benzeyen süt gibi martıların **etrafımızda** uçuşuyorlar, çıkardıkları tatlı ve derin sesleriyle şehirde kalmış kalabalıktan uğraşmalarından, hırslardan kederlerden bunalmış zavallı insanları **kendi vatanlarına** hakikatten pek uzak, **tenha** sakin yerlere biraz aşk ve şiir tatmak için çağırıyorlardı. [Zülfikar, 2007 :252-254]

Duvarı iki resim levhası vardı. [Abasıyanık,2010:24]

Cumartesi akşamı, Esin'le Korhan beni **evden** alıyorlar. [Tan, 2011:234]

Ahmet sessizce yürüyerek **kadının karşısındaki sedire** oturdu. [Abasıyanık, 2010:52]

Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde daha önce nesne bölümünde belirttiğimiz gibi nesne ve yer tamlayıcıları 'tamamlıg' terimi içerisinde tek öge olarak değerlendirilmektedir. 'Tamamlıg' terimi kendi içinde 'vasiteli tamamlıg' ve ' vasitesiz tamamlıg' olarak ikiye ayrılmıştır. 'Vasiteli tamamlıg' yer tamlayıcısının Azerbaycan Türkçesindeki karşılığıdır. İsmi yaklaşma, bulunma ve ayrılma hal eklerinden birini alan kelime ve kelime grupları cümlede yer tamlayıcısı olarak görev yapıyor. Yaklaşma durumunda kime, neye, bulunma durumunda kimde, nede, ayrılma durumunda kimden, neden sorularından birine cevap verilir. [Kazımov, 2000]

Azerbaycan Türkçesinde yer tamlayıcısı aynı zamanda vasıta hal ekini (-ile) alarak araç, beraberlik, karşılık, farklılık vb. anlamlarda kullanılır, kim ile, ne ile sorularına cevap veriyor. [Abdullayev ve diğerleri, 2007:138-139]

Cavanlar maşını**kum ile** doldurdular. (Gençler arabayı **kum ile** doldurdular) [139]

Yer tamlayıcısı basit ve birleşik olarak ikiye ayrılır.

Azerbaycan Türkçesinde yer tamlayıcısına örnek cümleler:

Aralıq bir az sakitleşmişdi ki, men şalı **boynumdan** açdım. (Ortalık bir az sakinleşmişti ki, ben şalı boynumdan açtım) [Celal, 2005: 35]

Allı-güllü zerif paltar geymiş**qadınların qulağında** sırgalar, par-par parıldayırdı. (Güllü çiçekli elbiseler giymiş kadınların kulağında küpeler ışıltılı parlıyordu. [32]

Men ev yiyesinin ekdiyi, becerib yetirdiyi **dirriye** tamaşa edirdim. (Ben ev sahibinin ekip yetiştirdiği bahçeye bakıyordum) [46]

Hekimin yazdığı dermanı çetinlikle **anama** içirttim. (Hekimin yazdığı ilacı zorlukla anama içirttim) [54]

Mende qeribe bir arzu dinlenir; iki ömür isteyirem.(Bende tuhaf bir arzu var; iki ömür istiyorum) [73]

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin yer tamlayıcısı açısından değerlendirilmesi:

1. Türkiye Türkçesindeki yer tamlayıcısı, Azerbaycan Türkçesinde 'tamamlıg' terimi içerisinde yer alan 'vasiteli tamamlıg' terimi ile ifade olunur ve anlam bakımından aynıdır.

2. Her iki lehçede de yer tamlayıcısının ekleri aynıdır.

3. Azerbaycan Türkçesinde yer tamlayıcısı vasıta ekiyle birlikte kullandığına göre bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde vasıta bildiren kelime ve kelime grupları zarf görevi yapmaktadır. Bu da her iki lehçede yer tamlayıcısı arasında farklılıklar olduğu göstermektedir.

4. Sonuç itibarıyla her iki lehçede var olan öge arasında ortaklık mevcuttur.

Zarf

Türkiye Türkçesinde:

'Cümlede zaman, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle ögesi zarftır.İsimler eksiz, veya yön,çeşitlik, vasıta hali ve diğer bazı hal ekleriyle, fiiller de zarf-fiil ekleriyle cümlede zarf görevi yaparlar. Bir cümlede aynı ve aynı türden birden fazla zarf bulunabilir. Aynı cinsten zarfların bir arada bulunduğu bir cümlede, genellikle zaman zarfı diğer zarfların önünde yer alır. Miktar bildiren zarflar ise yüklem hemen yanındadır'. [Karahan, 2013: 32-34]

'Zarfin ana fonksiyonu, fiilin şartlarını ve zamanını göstermektir. Hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple, hülasa hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu, hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için zarf unsuru kullanılır'. [Ergin, 2008: 400-401]

Türkiye Türkçesinde 'zarf' terimi için 'zarflama' [Banguoğlu,2007: 530], 'zarf tümleci' [Ediskun, 2007:352], [Zülfikar, 2007: 230] terimleri kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde zarflara örnek cümleler:

Ahmet sessizce yürüyerek kadının karşısındaki sedire oturdu. [Abasıyanık, 2001: 52]

Benim şirin bebeğim, çevresinde görmeye alışık olmadığı kalabalığa, bir süre çatık kaşlarla bakıyor. [Tan, 2011: 334]

Sıcacık bir nefes gibi içime akıyor bu sözler. [375]

Gülter, o koskoca konaktakilere varıncaya kadar, her şeyyerli yerinde dururdu. [Safa, 2014: 79]

Güler odaya girdiği vakit, Neriman, ıslak mendilini sıkarak, kalktığı mindere doğru gitti, oturdu ve Gülter' in tecessüsünden çekinmeyen cesur gözlerle ona baktı.[76]

Azerbaycan Türkçesinde

Azerbaycan Türkçesinde zarf teriminin karşılığı 'zerflik'tir. Cümle içinde hareketin tarzını, yerini, zamanını, sebebini, miktarını, maksadını bildiren ögeye 'zerflik' (zarf) denir. [Abdullayev ve diğerleri, 2007: 149] Azerbaycan Türkçesinde 'zerflik' (zarf) işin yapılma sebebi, zamanı, tarzı, miktarı vb. anlamına göre farklı gruplara ayrılır. Müasir Azerbaycan Dili kitabında 'zerflik'(zarf) anlamına göre şu şekilde verilmektedir.

1. Terzi -hereket zerflikleri (Tarz zarfı)
2. Keyfiyyət zerflikleri (Nitelik zarfı)
3. Müqayisə zerflikleri (Kıyaslama zarfı)
4. Hal-veziyyət zerflikleri (Durum zarfı)
5. Yer zerflikleri (Mekan zarfı)
6. Zaman zerflikleri (Zaman zarfı)
7. Sebep zerflikleri (Sebep zarfı)
8. Meqsəd zerflikleri (Maksat zarfı)
9. Miqdar zerfikleri (Miktar zarfı)
10. Derece zerflikleri (Derece zarfı)
11. Şert zerflikleri (Şart zarfı)
12. Qarşılıq- güzeşt zerflikleri (Karşılaştırma zarfı) [149-169]

Zerflikleri (zarf) basit ve birleşik olarak değerlendiren Kazımov'un tasnifi ise şu şekildedir.

a) Terzi-hereketzerfliyi' (Tarz zarfı): Cümlede iş veya hareketin hangi şekilde yapıldığını bildiren, nasıl, hangi halde, hangi vaziyette, hangi şekilde sorularına cevap veren zarfa tarz zarfı denir. Kazımov nitelik, kıyaslama, durum zarflarını tarz zarfı başlığı altında incelemiştir.

b) Zaman zerfliyi (Zaman zarfı): Cümlede iş veya hareketin zamanını bildiren, ne zaman, ne vakit, ne zamandan,sorularına cevap veren zarfa zaman zarfı denir.

c) Yer zerfliyi(Mekan zarfı): Cümlede is, veya hareketin yerini bildirir, nerede, nereden, nereye sorularına cevap veren zarfa mekan zarfı denir.

d) Sebeb zerfliyi(Sebep zarfı): Cümlede iş veya hareketin sebebini bildiren niye, neden, ne için, ne sebebe sorularına cevap veren zarfa sebep zarfı denir.

e) Meqsəd zerfliyi (maksat zarfı): Cümlede iş veya hareketin maksadını bildiren niye, neden, ne için, ne maksatla sorularından birine cevap veren zarfa maksat zarfı denmektedir.

f) Miqdar, ölçü, derece zerfliyi (Miktar, ölçü, derece zarfı): Cümlede iş veya hareketin miktarını, ölçüsünü ve derecesini bildiren ne kadar, ne derece, ne derecede sorularına cevap veren zarfa miktar, ölçü, derece zarfı denir.

g) Şert zerfliyi (Şart zarfı): Cümlede, işin veya hareketin şarta bağlı olduğunu bildiren ne şartla, hangi şartla sorularına cevap veren zarfa şart zarfı denir. Şart zarfı görevinde kullanılan kelimeler: şartla, takdirde vb.

h) Qarşılıq-güzeşt zerfliyi: (Karşılaştırma zarfı) Cümlede iş ve ya hareketin ortaya çıkmasına karşı duran veya bu halde güzeşte geden sebebi bildiren ne olduğu halde, ne ola ola, neye bakmayarak sorularına cevap veren zarfa karşılaştırma zarfı denir. [Kazımov,2000]

Azerbaycan Türkçesinde zarflara örnek cümleler:

Bakının ışıkları yavaş-yavaş tamam sönürdü. (Bakü'nün ışıkları yavaş yavaş tamamen sönüyordu) [Elçin, 2005: 13]

Arvadın üzüne baxanda ele bil özünden gözəl, xeyirxah adam yoxdur. (Bayanın yüzüne baktığında sanki kendinden güzel, yardımsever biri yoktur) [Cabbarlı, 2005: 37]

Sözlerin **bir ildırım kimi** insanın beyninə, baxışların **bir iynə kimi** ürəyinə sançılır. (Sözlerin bir yıldırım gibi insanın beyninə, baxışların bir iğne gibi yüreğine sançılır) [Cabbarlı, 2005, 284]

Odlar gəlininin gözəlliyini görmək üçün, ölkənin hər tərəfindən gənclər, dəliqanlılar, hətta qocalar, qadınlar belə axışb gəlirdi. (Odlar gəlininin gözəlliyini görmək üçün ölkənin hər tərəfindən dəliqanlılar, hətta kocalar, bəyanlar belə axışb gəlirdi) [Cabbarlı, 2005, 3007]

Vahidin məktəbdən kənar edilməsi haqqındakı əmri oxuyanda Muxtar təcəccub elədi. (Vahid'in okuldən uzaqlaşdırılması haqqındakı qərarı okuduğunda Muhtar şaşırtdı) [Cəlal, 2005: 207]

Türkiyə Türkçəsi və Azərbaycan Türkçəsinin zarf açıısından dəğərlandırılması:

1. Her iki lehçədə də zarflar; yapısı və anıamları bakımından ortaktır.
2. Türkiyə Türkçəsindən farklı olaraq Azərbaycan Türkçəsində zarflar anıamlarına görə qruplaşdırılmış və daha geniş şəkildə öğrənilmişdir.
3. Türkiyə Türkçəsində vəsıtə ekli kelimələr yer tamlayıcısı olduğı halde Azərbaycan Türkçəsində zarf olaraq dəğərlandırılməktdir.
4. Yer tamlayıcısı və zarf cümle ögesinin sınırları farklılıqlar göstərməktdir.

Teyin (Niteleyen)

Türkiyə Türkçəsindən farklı olaraq Azərbaycan Türkçəsində yardımçı ögələr arasında dəğərlandırılan diğər bir öge teyin (niteleyen)'dir. Cümledə bir nəsənin, bir şahsın sıfatını, sayısını, miqtarını, niteliğini bildiren, nasıl, ne kadar, hangi sorularına cəvab verən cümle ögesinə teyin (niteleyen) denir. [Abdullayev və diğərleri, 2007; 140]

Teyinlər (niteleyenlər) cümledə isimdən oluşan cümle ögelerini çeşitli yöndən niteler.

Sıfat, isim, sıfat fiil, sayı, zamir, sıfat fiil, sıfat tamlamalarıyla yapılan teyin (niteleyen) basit ve birleşik olarak ikiye ayrılır.

Azərbaycan Türkçəsində 'teyin' (niteleyen) anıamlarına görə aşağıdakı şəkildə ayrılır.

1. Keyfiyyət teyinləri (Durum)
2. Müqayisə teyinləri (Mükayisə)
3. Maddilik teyinləri (Maddilik)
4. Miqdar teyinləri (Miktar)
5. Sıra teyinləri (Sıra)
6. İşarə teyinləri (İşaret)
7. Hərəkət teyinləri (Hərəkət)
8. Zaman teyinləri (Zaman)
9. Məkan teyinləri (Məkan) [140-148]

Azərbaycan Türkçəsində teyine (niteleyene) örnek cümleler.

Stolun dalındakök, ortaboylu, alınının qırıqları uzaqdan görünən bir həkim oturmuşdu. (Masanın arkasında şişman, orta boylu, alnını kırışları uzaqdan görünən bir həkim oturmuştu) [Cəlal, 2005: 17]

Ramazan gözünü stolun üzerindəki siyahıya dikib, həkimi gözledi. (Ramazan gözünü masanın üzerindəki listeye dikib bekledi) [17]

Qabaq sıralarda **ucaboy, ağbeniz, uzunsaç, qaragöz** bir qız eyleşmişdi. (Ön sıralarda uzun boylu, bəyaz tənli, uzun saçlı, qara gözlü bir qız oturmuştu) [152]

Gəlidiyev, **qırmızı iri** eli ilə, Ağca xanımın **zerif xırda, pambıqkimi ağ** elini sıxdı. (Gəlidiyev, qırmızı, böyük eliylə, Ağca hanımın zərif, küçüq, pambuq gıbj bəyaz elini sıktı. [221]

O günden kend **oxuyan, yuva tiken, yem dalınca uçan** quşlarla döldü. (O günden köy şarkı söyleyen, yuva yapan, yiyecek peşinde koşan kuşlarla döldü) [Abdullayev və diğərleri; 2007, 141]

Temelde sıfat olan bu yapı Azərbaycan Türkçəsində cümle ögesi olarak dəğərlandırılmışdır. Türkiyə Türkçəsində isə sıfat cümle ögesi olarak dəğərlandırılmaz. Türkiyə Türkçəsində cümle ögesi olmayan bu yapı bağı olduğı kelime ve ya kelime grubu ile birlikte dəğərlandırılır.

Örnek cümlelerin her iki dilde değərlandırılması:

Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk İstiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafa etməkdir. [Ergin, 1997: 419]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

Türk istiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafa etməkdir: - yüklem

Birinci vazifen :- özne

Azerbaycan Türkçesine göre tahlil:

Muhafaza ve müdafa etməkdir: - (xeber)yüklem

Vazifen: - mübtəda (özne)

Birinci: - təyin (belirten)

Türk İstiklalini, Türk Cumhuriyetini: nesne

İlelebet- zərflik (zarf)

Vakit vakit ince bir yağmur serpeiyordu. [Karahana, 2013: 124]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

Serpeiyordu- yüklem.

İnce bir yağmur- özne

Vakit vakit- zərfl.

Azerbaycan Türkçesine göre tahlil:

Serpeiyordu- xəber (yüklem) .

Yağmur- mübtəda (özne)

İnce bir yağmur- təyin (belirten)

Vakit vakit- zərflik (zarf)

Sahipsiz olan memleketin batması haktır. [128]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

Haktır- yüklem

Sahipsiz olan memleketin batması- özne

Azerbaycan Türkçesine göre tahlil:

Haktır- xəber (yüklem)

Memleketin batması- mübtəda (özne)

Sahipsiz olan- təyin (belirten)

O, ağacların yapraklarını hiç dökmediği bir ülkedir. Kırmızı kiremitli, beyaz badanalı evleri vardır, bu evlerin bahçelerinde, her mevsim ayrı çiçekler açar. [175]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

O, ağacların yapraklarını hiç dökmediği bir ülkedir.

Ağacların yapraklarını hiç dökmediği bir ülkedir- yüklem.

O- özne.

Kırmızı kiremitli, beyaz badanalı evleri vardır.

Vardır – yüklem.

Kırmızı kiremitli, beyaz badanalı- özne

Azerbaycan Türkçesine göre tahlil:

O, ağacların yapraklarını hiç dökmediği bir ülkedir.

Ülkedir- xəber(yüklem)

O- mübtəda (özne)

Bir- təyin (belirten)

Ağacların yapraklarını hiç dökmediği- belirten.

Kırmızı kiremitli, beyaz badanalı evleri vardır.

Vardır – xəber (yüklem)

Evleri- mübtəda (özne)

Kırmızı kiremitli, beyaz badanalı- təyin (belirten)

Sinemacı Halil Efendi'nin oğlu İlhan yirmi beş yaşlarında, uzunca boylu, güler yüzlü bir delikanlı(ydı). [Zülfikar, 2007, 256]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

Yirmi beş yaşlarında, uzunca boylu, güler yüzlü bir delikanlı(ydı) – yüklem

Sinemacı Halil Efendi'nin oğlu- Özne

Azərbaycan Türkçesine göre tahlil:

Delikanlı(ydı)- xeber (yüklem)

İlham- mübtəda (özne)

Sinemacı Halil Efendi'nin oğlu – teyin (hangi İlham) belirten

Yirmi beş yaşlarında, güler yüzlü – teyin (nasıl delikanlı) belirten

Son düdük öttü. [252]

Türkiye Türkçesine göre tahlil:

Öttü – yüklem.

Son düdük- özne.

Azərbaycan Türkçesine göre tahlil:

Öttü- xeber (yüklem)

Düdük- mübtəda (özne)

Son – teyin (belirten)

Sonuç

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesi arasında cümle ögelerinin karşılaştırılması üzerine yaptığımız bu çalışma sonunda vardığımız sonuçlar kısa olarak değerlendirebilirsek:

• Her şeyden önce her iki lehçenin cümle ögeleri konusunda çok önemli farklar olmadığını söylememiz gerekir.

• Her iki lehçede de cümle ögeleri genel özellikleri bakımından yakın olsa da, Türkiye Türkçesinde cümle ögelerinin tasnifi konusunda farklı bakış açılarının mevcuttur. Özellikle, yardımcı ögelerin adlandırılması konusunda terim karmaşası ortadan kaldırılmalıdır.

• Azərbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak bir yardımcı cümle ögesi daha işlenir. Teyin (Türkiye Türkçesinde belirten olarak isimlendirdik- E.D) temel yapı olarak sıfattır. Türkiye Türkçesinde sıfat cümle ögesi olarak değerlendirilmez. Türkiye'de dil bilgisi yazımında bu yapı daha çok kelime grubu bölümünde işlenir. Sıfatın cümle ögesi olarak değerlendirilmesinin cümle ögelerinin tasnifi konusunda ele alınması gereken bir konu olduğunu düşünüyor ve yapılacak tasniflerde bunun dikkate alınması gerektiğini savunuyoruz.

• Azərbaycan Türkçesinde cümle ögelerini sınıflandırılması, özellikle yardımcı ögeler konusunda daha kapsamlı çalışma yapıldığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA:

Metin Karaörs, Karşılaştırmalı Şekil ve Cümle Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Ekrem Ayan, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin Cümle Ögeleri Yönünden Karşılaştırılması, Turkish Studies, Volume 2/3 Tunca Kortantamer Özel Sayısı -1, s 73-79, Summer 2007.

Himmet Biray, Nergis Biray, Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Sentaks Bakımından Karşılaştırılması Üzerine Bir Deneme, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi – Dr. Himmet Biray Özel Sayısı, s 22- 45, Ankara, 1999.

Ertuğrul Yaman, Türkiye Türkçesine Göre Özbek Türkçesindeki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine, 3 Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996, s 1235- 1240, Ankara, 1999.

Ertuğrul Yaman, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Feyzi Ersoy, Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, s 1075- 1096, Ankara, 2004.

Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 2008.

Leyla Karahan, Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013.

Tahsin Banguoğlu, Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Haydar Ediskun, Türk Dil Bilgisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007

Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Türk Dilli El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010

Elövset Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Hesenov, Müasir Azərbaycan Dili, IV hissə, Sintaksis, Şərq-Qərb, Bakı – 2007

Gazanfer Kazımov, Müasir Azərbaycan Dili, Sintaksis, Bakı – 2000,

<http://www.qkazimov.gen.az/arkiv/index.htm> (5 Eylül 2014 tarixində erişildi)

Hamza Zülfikar, Türk Dili ve Kompozisyon, Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 201- 244, Ankara, 2007

Alaeddin Mehmedoğlu, Türkiye Türkçesinde Cümle Öğelerine Yeni Bir Bakış, Değişim Yayınları, İstanbul, 2006

Günay Karaağaç, Türkçenin Dil Bilgisi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013

Canan Tan, Piraye, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2011

Sait Faik Abasıyanık, Semaver, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011

Ömer Seyfettin, Bütün Eserleri 4, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003

Peyami Safa, Fatih-Harbiye, Ötüken Yayınları, Ankara, 2014

Elçin, Seçilmiş Eserleri 5, Çınar- Çap Neşriyyatı, Bakı, 2005

Yahya Akengin, Sarkaç, Akçağ Yayınları, 2009

Mir Celal, Seçilmiş Eserleri, Şərq-Qərb, Bakı, 2005

Cefer Cabbarlı, Eserleri II, Şərq-Qərb, Bakı, 2005

Muharrem Ergin, Üniversiteler için Türk Dili, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1997

Xulasə

Türk dili tarixi boyunca inkişaf edərək, fəqrlı qollara ayrılmış, coğrafi və siyasi səbəblərdən öz qolları arasında fəqrliliklərə səbəb olmuşdur. "Müasir türk dilləri" adlandırığımız dillərin arasında bu gün önəmli fəqrliliklər qeyd olunmuşdur. Son illərdə Türkiyədə türk dilləri ilə bağlı araşdırmaların sayı durmadan artmaqdadır. Xüsusilə, 1990-cı illərdən sonra türk dilləri arasında fonetika, morfologiya və sintaksis istiqamətində ciddi araşdırmalar aparılmışdır. Bu cür araşdırmalar türk dilləri arasında tarix boyunca yaranan fəqrlı və oxşar cəhətləri ortaya çıxararaq, yaranan dəyişikliklərin səbəbinin tapılıb aydınlaşdırılmasını asanlaşdırır. Biz bu araşdırmamız ilə türk dilləri arasında sintaksisin incələnməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlara qatılmaq istədik. Cümlə üzvlərinin müqayisəsi üçün Türk və Azərbaycan dilləri seçildi. Bu məqalədə Oğuz qrupunun iki ana dili - Türk dili və Azərbaycan dilinin cümlə üzvlərinin müqayisəsi mövzusunda bir araşdırma aparılmışdır. Türk dilində cümlə üzvləri mövzusu ciddi müzakirə predmetidir. Xüsusilə, cümlə üzvlərinin təsnif edilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlarda fikir ayrılıqlarının və fəqrlı bölgü prinsiplərinin olduğu görülür. Bu tədqiqat əsərində, son illərdə Türkiyədə digərlərinə nisbətən daha çox qəbul olunduğu üçün, Muharrem Erginin bölgü prinsipindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqimizdə eyni zamanda Leyla Karahanın "Türkçede söz dizimi" kitabından əsas mənbə olaraq istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində cümlə üzvləri istiqamətində aparılmış tədqiqatlar incələnməmiş və cümlə üzvlərinin bölgü prinsipi araşdırılmışdır. Mənbə olaraq "Müasir Azərbaycan Dili IV. Sintaksis" kitabından istifadə olunmuşdur. Türk dilindəki cümlə üzvlərinin -"yüklem", "özne", "nesne", "yer tamlayıcısı", "zərflik" -Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan - "mübtəda", "xəbər", "tamamlıq", "təyin", "zərflik" - cümlə üzvləri müqayisə olunmuş və hər iki dildə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar araşdırılmışdır. Hər iki dildə bədii mətnlərdən seçilmiş cümlələrin əsasında tədqiqlər aparılmış, fərqlər və bənzərliklər göstərilmişdir. Xüsusilə, Türk dilindəki "nesne" və "yer tamlayıcısı" terminlərinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan "tamamlıq" termini arasındakı fərqlər və oxşarlıqlar araşdırılmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan dilində cümlə üzvlü olan "təyin"nin türk dilində qarşılığı araşdırılmışdır. Azərbaycan dilindən fəqrlı olaraq türk dilində cümlə üzvləri arasında "təyin"nin olmadığı vurğulanmışdır. Bu araşdırma hər iki dildə sintaksis istiqamətdə fərqləri və oxşarlıqları ortaya çıxarmaqdadır. Xüsusilə, cümlə üzvlərinin təsnifi istiqamətində hər iki dildə fərqlərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu cür tədqiqatlar hər iki dildə mövcud olan yaxınlıq və ortaqlıqları daha açıq şəkildə meydana çıxardığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar kəlmələr: Türk dili, Azərbaycan dili, cümlə üzvləri, sintaksis

Summary

Having developed throughout the history, the Turkish language was separated to different branches, by geographical and political reasons it led to differences between these branches. Today we can see important differences in so called "modern Turkic languages". In recent years, the number of studies related to the Turkic languages is steadily increasing.

In particular, after the 1990s, the serious research in the phonetics, morphology and syntax are carried out in Turkish languages. Revealing the similarities and differences between Turkish languages throughout the history helps us to find reasons of these changes. We tried to participate in the of research on the syntax of the Turkic languages.

The Turkish and Azerbaijani languages have been chosen for comparison of members of the sentence. The investigation is carried out in comparison of members of sentence in the two main languages of the Oguz group – Turkish and Azerbaijani languages. The members of the sentence is the subject of serious debate in the Turkish language. In particular, there are different opinion about the classification of the members of the sentence in accordance with the principles.

In this study, Muharrem Ergin's principle of separation is used as it is more acceptable. Leyla Karahanın's "Word order in Turkish language" book is used as the main source in our research. Studies were examined in Azerbaijani language about the members of the sentence and the principle of the separation were investigated. "Modern Azərbaycani Language IV. Syntax" was used as the source.

The members of the Turkish sentence - "yuklem", "ozne", "yer tamlayicisi", "zerflik" is the equivalent of the "subject", "predicate", "object", "attribute", "adverb" in Azerbaijani language and research in this field has been investigated in both languages. Investigations were carried out on the basis of literary texts of selected sentences in both languages, the differences and similarities are shown.

In particular, the Turkish word "nesne" and "yer tamlayicisi" terms with the equivalent of the term "object" is analysed and similarities and differences between these terms are shown. At the same time, the term "attribute" as a member of the sentence is investigated in Turkish language. There is not the term "attribute" in the members of the sentence in Turkish language unlike Azerbaijani language. This study reveals the differences and similarities in the syntax of both languages.

In particular, there is seen differences in the classification of the members of the sentence in two languages. Such research reveals the proximity in both languages.

Key words: Turkish language, Azerbaijan language, members of the sentence, syntax

Резюме

Развиваясь на протяжении всей истории, турецкий язык был разделен на различные ветви, в связи с географических и политических причин это привело к различия между этими ветвями. Сегодня мы видим существенные различия в так называемых «современных тюркских языках». В последние годы, число исследований, связанных с тюркских языков, неуклонно растет.

В частности, после 1990-х годов, серьезные исследования в фонетике, морфологии и синтаксиса проводятся в турецких языках. Выявление сходств и различий между турецкими языками на протяжении всей истории помогает нам найти причины этих изменений. Мы попытались участвовать в исследования по синтаксису тюркских языков.

Турецкие и азербайджанские языки были выбраны для сравнения членов предложения. Расследование проводится в сравнении членов предложения в двух основных языках группы Огуз-турецкой и азербайджанском языках. Члены предложения

является предметом серьезной дискуссии в турецком языке. В частности, есть много мнений о классификации членов предложения в соответствии с принципами.

В этом исследовании, принцип Мугаррема Ергина используется, поскольку это более приемлемо. Книга Лейлы Карахан "Порядок слов в турецком языке" используется в качестве основного источника в нашем исследовании. На азербайджанском языке исследования о членах предложения были рассмотрены и принципы разделения исследованы. "Современный азербайджанский язык IV. Синтаксис" был использован в качестве источника.

Члены турецкой предложения - "юклем", "озне", "ертамлайыджысы", "зерфлик" является эквивалентом "субъекта", "предиката", "объекта", "атрибута", "наречия" на азербайджанском языке и исследования в этой области были проведены на обоих языках. Исследования проводились на основе литературных текстов выбранных предложений в обоих языках, различия и сходства показаны.

В частности, турецкое слово "несне" и "ер тамлайыджысы" эквивалентные с термином "объект" анализируется и сходства и различия между этими терминами показываются. В то же время, термин "атрибут" в качестве члена предложения исследовано в турецком языке. Термин "атрибут" в членов предложения не существует в турецком языке, в отличие от азербайджанского языка. Это исследование показывает сходства и различия в синтаксисе обоих языков. В частности, видно, различия в классификации членов предложения на двух языках. Такое исследование показывает близость в обоих языках.

Ключевые слова: турецкий язык, азербайджанский язык, члены предложения, синтаксис